

Földünkön a kultúrák igen sokfélék, mégis valamennyiben igaz – többek között az –, hogy az emberek fogalmaikkal valamilyen rendet hoznak létre, egy kozmológiát teremtenek. Azzal, hogy szavainkkal értelmet adunk a világban lévő dolgoknak, egyúttal osztályokba is soroljuk őket. Így jönnek létre olyan bináris oppozíciók, mint például: nyers/főtt, ehető/ehetetlen, tiszta/tisztátalan stb. E mechanizmus segítségével alakítjuk ki világainkat.

Prónai Csaba

Kulturális antropológia és cigánykutatás

Nincs ez másképp a cigány kultúrák esetében sem, mégha az a nem-cigányok felől nézve esetleg a rendezetlenség benyomását kelti is. Könnyebb azt hinnünk, hogy a cigányok világa egy minden logikát nélkülöző, a mi világunkból ad hoc építkező, szedett-vedett „lennyomat”, mint aprólékos résztvevő megfigyelést végezni több hónapon át annak érdekében, hogy az a rendszer, amely az adott kultúra sajátossága, a maga működésében tárljon föl előttünk. A kulturális antropológusok ez utóbbira vállalkoztak, amikor „beköltöztek” azok közé, akiket szerettek volna megérteni, akikről szerették volna megtudni, hogy vajon mit miért csinálnak.

A cigánykutatások vonatkozásában ez (már ti. a kulturális antropológiai megközelítés megjelenése) döntő fordulatot jelent.

Az antropológusok azáltal, hogy huzamosabb ideig együtt éltek egy-egy cigány közösséggel és tanulmányaik

előterébe a cigányok nézőpontja került, azáltal, hogy a kultúrát a hétköznapi értelemben felfogott kategóriánál tágabban értelmezték, valamint azáltal, hogy elemzéseik során a komparativizmus mellett a holista szemléletet követték – alapvetően új felismerésekkel gazdagították a cigány kultúrákra vonatkozó ismereteinket. És itt nemcsak arról van szó, hogy pl. empirikus bizonyítékokkal szolgáltak arra vonatkozóan, hogy a „cigány” elnevezés esetében egy pluri-etnikus,

43
K É K

nem-homogén kategóriával van dolgunk. A kulturális antropológiai vizsgálatok a cigány kultúrák új konstrukcióit hozták létre, a „cigány” kategóriát új tartalommal töltötték meg, alapjaiban ingatva meg mindazokat a vélekedéseket, amelyek a cigányokra vonatkozóan a többségi társadalom legtöbb tagjában korábban éltek, és mind a mai napig élnek.

A továbbiakban ezt szeretném három példán bemutatni.

A „piszkos” cigány példája

Donald Kenrick és Grattan Puxon „*The destiny of Europe’s Gypsies*” című könyvükben azt állítják, hogy a cigányokra vonatkozó „leggyakoribb és legkevésbé cáfolt” többségi előítélet a „mocsok és a betegség” terjesztésének a vádja. Leonardo Piasere „*I popoli delle discariche*” (A szeméttelpek népe) című tanulmányában azt írja, hogy

„akkoriban, amikor a járványok lefolyásáról annyiféle vélemény volt, ahány orvos, abban mindenki egyetértett, hogy a cigányok a felelősek érte”.

Viorel Achim hívja fel a figyelmünket arra, hogy amikor a pestis első tünetei megjelennek Bukarestben, akkor „a szokott módon, első intézkedésként” a cigányokat lakoltatják ki fejedelmi rendelettel. „A cigányok gyanúsak voltak, hogy vándorló életmódjukkal és nyomorúságos életkörülményeikkel elősegítik a járvány terjedését”.

Az olasz kutató, Campigotto egy sor olyan, a modern korban Bolognában

Felnőttoktatás, kutatás

Olaszországi kollégájukhoz hasonlóan ítélik meg a nem-cigányok többségének vélekedését a cigányok tisztaságára vonatkozóan más nyugat-európai kulturális antropológusok is. És nem különbözik ettől a magyarországi helyzet sem.

A szocialista rendszer egyik legjellegzetesebb tevékenysége volt a cigányok – nem-cigányok által vélt – „piszkossága” ellen irányuló ún. „kimosdatás”. Hazánkban egészen az 1980-as évek közepéig – a szocialista tanácsi politikai gyakorlat részeként – a Kőjál minden nyáron kétszer „kimosdatta” a cigányokat. Michael Stewart világított rá először arra, hogy a tisztviselők anélkül beszéltek a cigánytelepek „förtelmes bűzéről”, a „piszokról” és a „cigányok hajában lévő tetvekről”, hogy – éppen saját bevallásuk szerint – egyetlen cigány háznak a küszöbét valaha is átlépték volna. A „megtisztítás gesztusát” valójában az a képzet szülte, amely szerint „a cigányok mocska beszennyezi a tiszta magyarokat”.

Talán igaz, hogy a rendszerváltást követő helyzet nem annyira „horrorisztikus”, mint a szocialista korszakban, a jelenlegi antropológiai kutatások mégis azt mutatják, hogy a magyar környezet – a munkán kívül – elsősorban a tisztasághoz való viszonyuk alapján fogalmaz meg negatív ítéleteket a cigányokkal kapcsolatban.

A nem-cigányok „piszkos” cigány képében valójában az a fenyegetettség tükröződik, amelyet a többségi társadalom egy másik, az övétől eltérő világgal szemben érez. Hiszen könnyen belátható, hogy a „piszkosság” fogalma az emberi társadalmakban már azelőtt létezett, hogy a kórokozó organizmusokat felfedeztük volna. Mary Douglas 1966-os *„Purity and danger”* (Tisztaság és veszély) könyve pedig mindannyiunk számára nyilvánvalóvá tette, hogy a „piszok” olyan „társadalmi tény”, amely az általunk elképzelt

vagy vágyott „rendet” megzavarja. A piszok (a szenny, a mocskok, a tisztátalan) összeköt olyan dolgokat, amelyeknek nem kellene összetartozniuk, és elválasztja azokat, amiknek össze kellene tartozniuk – mindenképpen zavaró tényező.

Ebből a logikából egyenesen következik, hogy az, hogy mit tekintünk tisztának vagy piszkosnak, kultúránként akár különböző (is) lehet.

Kulturális antropológiai kutatásból származó empirikus adatokkal ennek relevanciáját a cigány kultúrák esetében először amerikai kutatók kezdték feltárni. Rena Cotten (és később mint Rena C. Gropper), Carol Miller, Anne Sutherland és Carol Silverman munkái az Egyesült Államokban élő cigányok közt folytatott résztvevő megfigyelések alapján bizonyították, hogy a cigány kultúrákban is létezik tisztaság. Judith Okely ehhez angliai példával, Matt T. Salo és Sheila Salo kanadával, Martti Grönfors és Anna Maria Viljanen finnországgal, Ignacy-Marek Kaminski, Andrzej Mirga és Lynette Nyman lengyelországgal, Marie-Paul Dollé, Aparna Rao, Patrick Williams és Alain Reyniers franciaországi és belga, Caterina Pasqualino, Paloma Gay y Blasco és Teresa San Román Carmen Garrigával spanyolországi, Jane Dick Zatta és Francesca Manna olaszországi, Katrin Goldstein pedig svédországi példákkal járult hozzá.

Magyarország vonatkozásában kezdetben csak az oláh cigányok esetében olvashattunk egy sajátos tisztasági koncepció meglétéről. Horváth Kata tanulmánya volt az első, amely ezt egy „magyar anyanyelvű” cigány csoport esetében is feltárta.

A cigány kultúrák tisztaságra, illetve tisztátalanságra vonatkozó elképzeléseiről már az antropológusokat megelőzően is léteztek etnográfiai leírások.

Judith Okely például Thomas William Thompsonra hivatkozik, aki 1922 és 1930 között a *Journal of the Gypsy Lore Society*-ben egy tanulmányosorozattal mutatta be a közép-angliai vándorcigányokat. Thompson írásai (köztük

kiadott cigányellenes rendelkezést idéz, amelyek „közegészségvédelemre ösztönöznek” és amelyekben a cigányokat „szabályosan” azok között említik, akik a fekete halál potenciális közvetítői.

Annak igazolására, hogy a nem-cigányok többsége mind a mai napig tart a cigányok „piszkosságától”, következzen itt néhány példa.

Leonardo Piasere – már említett tanulmányában – beszámol arról, hogy amikor meghívott előadóként iskolákban a cigányságról beszélt, sokszor látta az iszonyat jeleit a tanítók arcán akkor, amikor azt tanácsolta nekik, hogy látogassák meg cigány tanítványaikat az otthonaikban. Az egyik tanítónő elmondta neki, hogy „nem azért berzenkedik ettől, mert fél, hogy kirabolják, hanem a betegségektől tart”. Egy másik pedig bevallotta, hogy fél megérinteni a gyerekeket az osztályban, nehogy AIDS-t kapjon.

a női tisztátalanság fogalmáról szólók is) „talán az egyik legteljesebb etnográfiai felmérést jelentik, amit abban az időben egy Európában élő népességről készítették”, igaz, módszere nem résztvevő megfigyelésen alapult és a cigány nyelvet sem ismerte, adatközlőivel tolmács segítségével beszélgetett.

A Lengyelországban kutatást végzők Jerzy Ficowskit idézik előszeretettel, aki már 1951-ben egy külön tanulmányt szentelt a témának.

Magyarországon Erdős Kamill az 1950-es években írt le a cigány tisztasággal kapcsolatos megállapításokat, és ezeket Michael Stewart is figyelembe veszi.

Az említett korai leírások mindazonáltal nélkülözik a „klasszikus antropológiai kereteket”, és ez még arra az Engelbert Wittichre is igaz, aki „valódi” résztvevő megfigyelés alapján valószínűleg elsőként írt egy cigány kultúra sajátos tisztasági és tisztátalansági elképzeléseiről, már 1911-ben (!), amire azért is érdemes felhívni a figyelmet, mert erre eddig egyetlen antropológus sem hivatkozott!

Az „élősködő” cigány példája

Leo Lucassen szerint a cigányok gazdasági tevékenységére vonatkozóan a többségi társadalom tagjaiban élő egyik – talán a legelterjedtebb – nézet az, hogy ez a népcsoport „lusta parazita”, amely mindig megpróbál kibújni a nehéz munka alól, és hogy csak egyik napról a másikra él.

Az említett holland történész, kollégájával, Wim Willems-szel – miután végignézték a holland enciklopédiákat 1724-től 1984-ig – meggyőződően bizonyítják a nem-cigányokban élő képnak a meglétét, amely szerint a cigányok leginkább a semmittevést, a henyélést kedvelik. Abban is igazuk van, hogy ennek a negatív nézetnek a 18. századtól kezdődően széles körben való elterjesztéséért Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann a felelős, akinek 1783-as „Die Zigeuner” című

könyve nemcsak a korszak tudományos ismereteit foglalta össze, hanem meghatározta a cigányokról való gondolkodást a 19. század teljes egészében.

A „Die Zigeuner” első kiadása a cigányok kannibalizmusáról szóló történeteket is közölte. Éppen abban az időben folyt ezzel a váddal 150 cigány ellen egy per Magyarországon, a könyv pedig részletesen beszámolva követte a magyar és német nyelvű újságírók szenzációhajhász kommentárjait.

Két megjegyzést kell ehhez feltétlenül fűznünk.

Egyfelől meg kell említeni Grellmann munkásságának pozitívumait is. Hatására vált széles körben elfogadottá – többek között – a cigány nyelv indiai eredete, valamint az, hogy a cigányságot etnikumnak tekintsek.

Másfelől hozzá kell ehhez tennünk, hogy a cigányokról általa is képviselt negatív nézetek korábról származnak.

Már a cigányok európai megjelenéséről először hírt adó krónikákban – a 15. században! – felbukkanak azok a sztereotípiák, amelyek a nem cigányok jelentős többségében evvel a népcsoporttal kapcsolatosan még napjainkban is élnek. És a cigányokról tudományos igénnyel először író szerzők – akik egyébként mind a 17., század „humanistái” voltak – művei sem különböznek ettől.

Például Jacobus Thomasius, lipcsei filozófiaprofesszor disszertációjában azt állítja, hogy a cigányok „minden elképzelhető gonoszságra képesek (...), ezért az egyetlen megoldás: összefogdosni és a világ másik felére küldeni őket”. Ashaverus Fritschius von Mellingen, titkostonácsos, 1660-as „Történeti-politikai diatribé a cigányok eredetéről és szokásairól” című értekezése szerint „a cigányok egyetlen bűnbándát képeznek, amelybe a különböző országokból verbuválódtak a dologtalan cinkosok”.

Nem csoda, hogy mind Thomasius, mind Fritsch írása „a cigányüldözés szellemi igazolásává” vált. Abban a társadalomban ugyanis, amelyben éltek, megbecsült, befolyásos embernek számítottak, a közvélemény tehát hallgatott a szavukra.

Olasz, francia, spanyol és magyar kulturális antropológus cigánykutatók szinte egyöntetű véleménye, hogy a „nem dolgozó”, „élősködő” cigány képe a nem-cigányok többségében napjainkban is tovább él. Eddig mindössze egyetlen olyan antropológiai tanulmány készült, amely nem-cigányok és cigányok hangsúlyosan

pozitív munka-kapcsolatát mutatja be. A Calavonba idénymunkára érkező zsitánokat kifejezetten örömmel fogadják a francia parasztok a cseresznyeszedés idején. A nem-cigányok ilyen típusú cigány képe azonban egyedülállónak tűnik.

A nem-cigányok igen gyakran hangoztatják azokat a nézetekeket, amelyek szerint:

- a cigányokkal az a „baj”, hogy egyik napról a másikra élve tartják fenn magukat, azaz nem „becsületes” és „hasznos” foglalkozást űznek;
- nem is bírják a „rendes munkát”;
- egyfajta „pszichológiai instabilitásuk” miatt képtelenek bármely munka folyamatos végzésére.

Egyesek odáig mennek, hogy nemcsak azt állítják, hogy a cigányok csak a szociálpolitikai juttatásokból élnek, hanem azt is, hogy kifejezetten ezek elnyerése érdekében vállalnak több gyereket, ezért vállalkoznak a szülésre.

Felnőttoktatás, kutatás

Az ilyen nézetekkel szemben – amelyek az európai történelemben mélyen beágyazottak – a tudomány nehezen tudja felvenni a harcot. Még ha be is bizonyítja például, hogy ez utóbbi állítás számszakilag nonszensz, hiszen ahol több gyermek van, ott több a kiadás is, a többségi, nem-cigány társadalom vélekedési rendszere ettől nem változik meg.

A kulturális antropológusok azonban szüntelenül folytatják szelmalomharcukat. E tudománynak már pusztán az alapvetése is logikailag romba dönti mindazon korábbi elképzeléseket, amelyek a cigányokat olyan em-

bereknek tekinti, akiknél nincsen valamilyen munkavégzés, hiszen egyetlen kultúra sem létezhet valamilyen gazdasági tevékenység nélkül.

Erdmann Doane Beynon már 1936-ban bemutatta, hogy hogyan alkalmazkodnak sikeresen a nem-cigány gazdasági környezethez zenészként a magyar cigányok Detroitban. Az „elzárkózás” és a „rugalmas adaptáció” mint kulcsfogalmak megtalálhatóak szinte valamennyi antropológusnál, akik a legkülönbözőbb cigány csoportok gazdasági tevékenységeit elemezték.

Leonardo Piasere kiválóan bizonyította, hogy az, ami a nem-cigányok szemében „boldog semmittevésnek”, „leküzdhetetlen lustaságnak” tűnik, nélkülözhetetlen a cigányok számára ahhoz, hogy ellenőrizhessék a munkavégzéshez szükséges kapcsolatok újratermelését egy olyan világban, amelyet folyamatosan a bizonytalanság és a felbomlás fenyeget a szétszóródás és a nem-cigányok miatt, akik

el akarják tüntetni a cigányokat, vagy legalábbis „integrálni” kívánják őket.

Érdeemes ezt összevetni azzal, amit Grönfors ír, hogy ti. a cigányok munkához való hozzáállását minden esetben a családi és rokonsági kötelezettségeik háttérben kell értelmezni. Létfenntartó tevékenységeiket csak így lehet olyan bírálatok nélkül vizsgálni, amelyek többségi értékeken alapulnak.

Az antropológusoktól számtalan példát hozhatunk, ami azt igazolja, hogy a cigány kultúrák – ahogyan Maurice Bloch írja – a kirekesztettségre és a kizsákmányolásra válaszul létrehozták saját „felforgató” gazdasági elképzeléseiket. Elég ha itt pl. a Patrick Williams által leírt „láthatatlansági stratégiára” utalok. Vagy akár ennek éppen az ellentétére, azaz a láthatóságon – vagy legalábbis a nem-cigányok elvárásának megfelelő láthatóságon – alapuló stratégiára, mint például a Judith Okely által bemutatott jósnók esetében, vagy éppen a negatív szerep hangsúlyos eljátszására.

Azzal a nézettel szemben, amit pl. Rainer Hehemann is állít, hogy ti. a cigányoknak nincsen munka-etikájuk, az antropológia felől éppen az az ellenvetés hozható fel, hogy minden népnek megvan a maga saját munka-etikája. És Michael Stewartnak, Carol Silverman-nek és Jane Dick Zattának köszönhetően akár táblázatban is megmutathatjuk a cigány kultúrák egy bizonyos típusának a morális rendjét, benne azt az elvárást, amit ők az általuk munkának tartott dolgokkal kapcsolatosan megfogalmaznak, és éppenúgy azt a morális rendet, amivel például az szemben áll:

(paraszt)	(cigány)
a föld formálja az embert	nincs kötődés a helyhez
„munka”	üzletelés
gürcölés	beszélgetés
kitartás	ügyesség
termelés	forgalom
világi tevékenység	mágia

autonómia
a csere elkerülése

„fukarkodás”
családi felhalmozás

a múlt szerepet játszik az életben

autonómia:
a „munka” elkerülése
„tékozlás”
testvérek közötti osztozás
„nem törődnek”
a múlttal

A cigányok dolgoznak, csak más formában, más típusú foglalkozásokban, kevesebb órában, kevésbé folyamatosan, írja Teresa San Román spanyolországi kutatásai alapján. Csak egy másfajta etnokulturális típusból tekintve (mint pl. a földműveséből a kereskedőére) tűnik úgy, hogy nem képesek egyetlen olyan tevékenység végzésére sem, amely kiérdemelné a mesterség nevet.

Horváth Kata írja, hogy a „parasztok” például a „csigázást” (csigagyűjtést – *a szerk. megj.*) nem tartják munkának, pedig az abban a faluban, ahol ő a terepmunkáját végezte számos cigány család számára a legfőbb megélhetési forrás volt.

Orsetta Bechelloni egy bourgogne-i jénis közösség példáján mutat rá, hogy a francia bortermelők és kereskedők az ószeres tevékenységet „alsóbbrendű csencselésnek tekintik”, következésképpen azt a pénzt, amit a cigányok keresnek, piszkosnak tartják, és ezáltal munkájuk – a gyűjtőgétesen kívüli minden egyéb tevékenységükkel együtt – a nem-cigányok szemében negatív tartalommal telítődik. A föld megműveléséből élő szőlőtermelők számára érthetetlen, hogy a jénisek (francia roma csoport – *a szerk. megj.*) a lomtanítási útvonalak követeésével vagyonna tettek szert, hogy meggazdagodtak abból, hogy „mások kidobált szarjait” szedték össze, szemükben a gyűjtött holmi eladásával keresett pénz nem is minősülhet másnak, mint tisztátalannak.

Ha a nem-cigányok nem így gondolkodnának, bizonyára felborulna az a rend, ami számukra saját világgépük harmóniáját biztosítja.

Az antropológia empirikus tényekkel igazolta, hogy a világban nemcsak csoportérdekek állnak szemben más csoportérdekekkel, hanem világok „birkóznak” világokkal. Amikor napjainkban a magát egyenlőségelvűnek deklaráló Európában a cigányokat „azért ítélik el, mert elhangyagolják gyermekeik iskoláztatását”, az valójában a nem-cigányok saját erkölcsi felsőbbrendűségükbe vetett hitét tükrözi. Nyilvánvaló, hogy ha saját kultúrákat tesszük más kultúrák vizsgálatának a mércéjévé, akkor mindig a miénk tűnik automatikusan a legjobbnak. Még a diszkrimináció ellen harcoló legtöbb teoretikus, politikus és a nemzetközi szervezetek hivatalnokai is magukban hordozzák etnocentrizmusukat, és erről a legtöbb esetben egyáltalán fogalmuk sincs. Ennek a fajta, jellegzetesen európai vélekedésnek, amely nem hajlandó tudomást venni arról, hogy az övétől különböző világoknak is van (lehet) érvényessége, a gyökerei évszázadokkal korábbra vezethetők vissza.

Érdeemes itt felidéznünk – a már korábban említett – Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann erre vonatkozó álláspontját. Egyfelől „határozottan felszólalt a száműzés mint a cigánykérdés egyik lehetséges megoldása ellen, mivel hitt a cigányok jó útra térítésének a lehetőségében”. Másfelől szívből jövő örömmel fogadta „a Mária Terézia és fia által foganatosított intézkedéseket”; a göttingai egyetemi tanár szerint ugyanis az oktatás jelenti „a nonkonformista életmód gyökeres kiirtásához vezető utat”.

Grellmann ezen nézetei jól illusztrálják azt a fajta szemléletváltozást, amely a cigányokra vonatkozó sztereotípiák többévszázados történetében ekkor bekövetkezett. Korábban, a 17. században az iparosodás felé első lépéseket tevő Nyugat-Európa – mivel nagy szüksége volt a munkaerőre – a cigányokban a „munkakerülőt” fedezte fel. Most, a 18. században azonban

„új arcát mutatja”: a Felvilágosodás a „nevelésre szoruló, hiányt szenvedő” cigány képzetét teremti meg.

Ezt bizonyítja az is, hogy a cigányság már a „Die Zigeuner” első megjelenése előtt úgy szerepel a szakirodalomban, mint egy „neveléspedagógiai projektum” tárgya. Például ez jellemzi azt a cikk-sorozatból álló tanulmányt is, amely a *Wiener Anzeigen*-ben 1775 és 1776 között jelent meg, és amely a cigányok első tudományos néprajzának is tekinthető. A névtelen szerzőnek az az álláspontja, hogy annak eredete, hogy „a cigányok hagyományos életmódja, a rendszeres munkálkodás hiánya ellenkezik a szervezett társadalmak szabályaival” – „neveletésükben keresendő”. Szerinte „a szülők mértéktelen szeretetet tanúsítanak a gyermekeik iránt, de oktatásukat nem szorgalmazzák, és ezért mire a gyermekek felnőnek, már nem marad esélyük, hogy megváltozzanak”. Így jut el végül arra a következtetésre, „hogy legbölcsebb, ha ‘mindent elkövetünk, hogy a cigányokat emberi lényekké és keresztényekké formáljuk, majd hasznos alattvalóként az államban tartjuk’, de figyelmeztet, hogy ehhez sok türelemre és hatalmas erőfeszítésre lesz szükség”.

A „műveletlen”, „nevelésre szoruló” cigány-képe továbbélt a 20. században is.

Aparna Rao és Michael J. Casimir, akik a „Zigeuner” címszót 30, német nyelvű általános enciklopédiában nézték végig 1819 és 1986 között, azt találták, hogy a cigányokat valamilyen címszó egy fejlődésben rendkívül visszamaradt gyermekként festette le; a retardáció szintje pedig valahol a „primitív” és a „barbár” között mozgott.

Leonardo Piasere, miután áttekintette az egyik leghíresebb cigány folyóiratnak, az olasz nyelvű *Lacio Drom*-nak valamennyi írását 1965-től 1984-ig, arra a megállapításra jutott, hogy az olvasók majdnem két évtized során

mindössze csak egyetlen egyszer kaptak igazolást arra vonatkozóan, hogy a cigány szülők képesek jól nevelni a gyermekeiket.

Ugyanebben az írásban teszi kritika tárgyává azt a fajta pedagógiai túlbuzgóságot, ami azokat az első beiskolázási kísérleteket jellemezte, amelyek Nyugat-Európában (pl. Olaszországban és Franciaországban) az 1960-as évek elején elkezdődtek:

– „A cigányok társadalma még a gyermekkorban van”, el kell tehát vezetnünk őket a felnőttkorba, írja 1961-ben – szerzői aláírás nélkül – egy vallásos hölgy a francia nyelvű ci-

gány szaklapban, az *Études Tsiganes*-ben;

– A cigányok gondolatai „rendkívül szegényesek”, világképük „zavaros”, „kezdetleges” és „gyermeki”, olvashatjuk 1962-ben Mirella Karpatinak, az olaszországi beiskolázási mozgalom előmozdítójának abban a könyvében, amely „talán az első, cigányoknak szóló, pedagógiai témájú könyv volt”, és amely a korábbi cigánykép „kőkemény folytonosságát szentesítette”;

– „A cigányok szeretik a gyerekeiket és nagy áldozatokat hoznak értük, de ez ösztönös, szinte állati szeretet, amit nem szublimál az érzelem... [Anya és gyermeke között] nincs meg az a pillantásokból, mosolyból és szavakból felépülő intim kapcsolat, ami az intelligencia fejlődésének, a nyelv kialakulásának az alapja”, mondja 10 évvel később is Karpati;

– A cigány szülőkből „hiányzik az a képesség, hogy nevelési feladatuknak

eleget tegyenek”, írja Bruno Nicolini is stb.

A cigányok „segítségre szoruló, fogyatékos lények” a szocialista országok cigánypolitikája szerint is, amelyet az az elv vezérelt, hogy „a cigányságot meg kell váltani ahhoz, hogy megbarátkozhasson a szocialista mindennapokkal”.

Az 1930-as évek jellegzetes „moszkvai ideológiája” szerint a cigányok majd akkor fognak belépni a „megvilágosodás fényébe”, ha ez a „kulturálisan fogyatékos nép” egy átfogó képzésben részesül.

48 K É K

A cigányság körében végrehajtandó „intenzív felvilágosító munkát” szorgalmazza – többek között – a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának „A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” címet viselő, 1961-es határozata is. Kifejező, ahogyan a végrehajtás tapasztalatairól 7 évvel később a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Bizottsága fogalmaz: „A cigányok átnevelése, elmaradottságuk, több évszázados káros szokásaik, magatartásuk megváltoztatása az anyagi feltételek biztosítása mellett is hosszú és türelmes munkát kíván”.

A Párt abból a feltételezésből indult ki, hogy ha „az évszázados elnyomás áldzatainak felajánlja a civilizáció gyümölcseit”, akkor azok „fel fognak emelkedni” a magyarok „kulturális szintjére”. Az a „kulturális szint” azonban, amihez felemelt volna, csak a többségi társadalom által „önértékkel felruházott, igen specifikus tevé-

Felnőttoktatás, kutatás

kenységek” egy körének „szintjét” jelentette, és nem egy antropológiai értelemben vett kultúrát. Az egyneműsítő megközelítés valójában egy etnocentrikus szemléletet rejtett.

A kommunizmus ígérete mint a szocializmus egyszere terve az ember, a társadalom, a gazdaság, a nemzet új fogalmát, az államnak és annak eltűnésének több fogalmát javasolta. A megfogalmazott célok azonban nélkülözték tartalmuk meghatározottságát. A gyakorlati kérdések pedig pusztán technikai szabályelőírások megadásával nem oldhatók meg kielégítően, mert azok értelmezést igényelnek, mondja Jürgen Habermas. Hiszen a társadalmi folyamatok fölötti rendelkezés éppen abban különbözik lényegileg a természeti folyamatok fölötti rendelkezéstől, hogy „rá van szorulva a tárgyaló és cselekvő polgárok tudata általi előzetes közvetítésre”.

A szocialista rendszerek a cigányokból (is) „felnőtteket” akartak nevelni, vagyis valójában gyámkodni kívántak felettük, és megakadályozni azt, hogy politikai tevékenységet folytassanak. A „rendszer” egyik specifikuma éppen itt érhető tetten. A társadalmisítást helyettesítő „elállamisítás” ugyanis éppen a gyakorlati kérdésnek technikaivá tételét jelenti.

A Kelet- és Közép-Európa országok cigánypolitikája nemcsak hogy nem törekedett arra, hogy bevonja a cigányokat életfeltételeik alakításába, de még azt a történelmi hagyományt sem törte meg, amelyet a „Felvilágosult Nyugat-Európa” képviselt, és amely valójában – a legkülönbözőbb módszerek ellenére is – csak egyetlen logikát ismert: a leigázását. Mindkét társadalmi rendszer a foucault-i „fegyelmezésre” törekedett annak érdekében, hogy növekedjen a termelékenység, hogy fejlődjön a gazdaság, hogy kiszélesedjen az iskolai képzésben részesülők köre. Ebben a vonatkozásban tehát nincs különbség a szocialista és a ka-

pitalista társadalmak között, amelyek intézményei (így pl. az iskola is) nem ismerték a „kint” (a kivüliség) fogalmát; a normalizáló hatalom támaszaiaként valamennyi állampolgár asszimilációjára törek.

Ez a fajta „emberkép” nem teszi lehetővé annak a nézetnek az elfogadását, amely szerint a cigány társadalomban is létezik nevelődés. A kulturális antropológia azonban a világok sokféleségének lehetőségét hirdeti.

Azzal a sztereotípiával szemben, amely szerint a cigány kultúrában nincsen „megfelelő nevelés”, és amely szerint a „szülőkből hiányzik az a képesség, hogy gyermekeiket a jövőre felkészítsék”, a kulturális antropológiai kutatások egy sajátos szocializációs folyamat meglétét bizonyították be.

Rena M. Cotten már egy 1950-ben kelt levelében – amelyet a „Childhood Education” című folyóirathoz juttatott el – beszámol a cigány kultúrában meglévő jellegzetes gyermekgondozásról, és később monográfiájában egy külön fejezetet is szentel ennek. Leonardo Piasere 1984-ben és 1985-ben is készített egy-egy jelentést az Európa Tanács számára, amelyek mindegyikében szerepel egy-egy fejezet arról, hogy mit is jelent „cigányként felnőni”. Jane Dick Zatta egy 1985-ös tanulmányában és 1988-as monográfiájában szintén beszél a gyermekek neveléséről. Bernard Formoso 1986-os könyvének egyharmadát e témának szenteli. Újabb példákat említhetünk a spanyol José Eugenio Abajo Alcaldétól, a görög Anna Lydakitól és az olasz Carlotta Saletti Salzától. Valamennyi közül Bernard Formoso dolgozott ki elsőként egy koherens antropológiai koncepciót a cigány gyermekek nevelődéséről.

Formoso az 1980-as évek elején végzett résztvevő megfigyelést a dél-franciaországi cigányok, mindenekelőtt a piemonti szintók körében. Doktori téziseit 1984-ben védte meg, és azokat 1986-ban „*Tsiganes et sédentaires*” (Cigányok és letelepedettek) címmel publikálta. Növuma abban

áll, hogy az elemzés a cigány/nem-cigány ellentét gazdasági alapjainak megrajzolása után a gyermekek szocializációs folyamatát is bemutatja, és azt a két világ közti szimbolikus szembenállás „újratermelődéseként” értelmezi.

A francia antropológus a „nevelhetetlen cigány” sztereotípiájával szemben egy sajátos szocializációs folyamat meglétét bizonyítja be. Azt állítja, hogy „azok a képességek, amelyeket a

cigány szülők a gyermekeiknek átadnak, minden szempontból koherensek azokkal, amelyek gazdasági tevékenységeikhez” nélkülözhetetlenek.

Formoso szerint ez a szocializáció „szervesen összefügg a gazdasági/pénzkereső tevékenységek gyakorlatában előforduló szokásokkal”, vagyis „tökéletesen megfelelnek az olyan bérezett állástól való irtózásnak is, ahol önkényesen szabályozzák a cigányok mozgását és pontosan arra

kényszerítik őket, hogy mozdulatlanok legyenek vagy be legyenek zárva”.

A cigány szülők – írja Teresa San Román 1997-ben – gyermekeiknek nem mesterségeket tanítanak meg, nem egy mesterséget, még csak nem is többet, hanem „az alkalmazandó kulturális normákat és az alapvető gazdasági stratégiákat”; és ez valami olyasmi, amit egyetlen pájó (nem-cigány) sem tud a gyermekének megtanítani.

